

УДК 371.4(447)(092)

ПУБЛІЦИСТИКА ІВАНА ФРАНКА ТА ЛЬВА ТОЛСТОГО У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ ПЕДАГОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Галина ПАЛИЦЯ

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
кафедра мовної та міжкультурної комунікації,
вул. Л. Курбаса, 2, ауд. 419, 82100 Дрогобич, Україна
тел.: +380 (3244) 413324*

Досліджено публіцистичні твори І. Франка та Л. Толстого, що слугують зразком педагогічного дискурсу української та російської мов кінця XIX – початку XX ст. Виокремлено аспекти, що співвідносяться з теорією сучасного педагогічного дискурсу, а саме: мова книг і мовлення педагога, а також простежено історичну ретроспективу української педагогічної літератури, що створила передумови для формування сучасної теорії педагогічного дискурсу.

Ключові слова: педагогічний дискурс, мова книг, мовлення педагога, українська педагогічна література.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Педагогічний дискурс – проблема, що останнім часом усе більше привертає увагу дослідників у галузі педагогіки та лінгвістики. Незважаючи на те, що вона постала в науковій літературі порівняно недавно, її витoki сягають давніх часів, де вона номінована термінами «мовлення педагога» «риторика педагога», «красномовство педагога», «мова книг / підручників» тощо, що є складовими поняття «педагогічний дискурс». Окреслені питання цікавили в різні часи не лише педагогів, лінгвістів, але й людей, що відомі передусім як письменники. Серед таких постатей виокремлюємо українського письменника, поета, вченого, філософа, перекладача, педагога Івана Франка та російського письменника, філософа та педагога Льва Толстого. У їхньому доробку поряд із художніми творами значне місце посідає педагогічна публіцистика, яку варто розглядати як наслідок плідної педагогічної діяльності зазначених особистостей. Саме педагогічна діяльність надихнула цих геніїв думки та слова присвятити велику частину свого творчого доробку педагогічній тематиці, що належно оцінили дослідники їхньої творчості, а з огляду на виокремлене у цій статті, названі тексти письменників є зразком педагогічного дискурсу української та російської мов відповідного історичного періоду – кінця XIX – початку XX ст.

Як зауважують науковці, «Івана Франка сьогодні немає з нами, але з ним і сьогодні розмовляють і молоді, і люди зрілого віку. І всі вони мають те спілкування, яке потрібне кожному з них, на кожного з них Франко може впливати, кожного може переконувати, виховувати, бо він усім цікавий, до всіх дібрав свій ключ мистецтва спілкування, тому його думками щодо педагогіки, методики викладання, етики, естетики мають послуговуватися сучасні педагоги» [1, с. 244]; «В російській і світовій педагогіці немає прикладу більш глибокого, ніж у Толстого, служіння педагогічній справі, вихованню і освіті» [14, с. 439]; «Толстой як педагог-новатор випередив свій час. Його вклад у теорію та практику виховання великий. Його спадщина була спрямована не лише до сучасників, але й до майбутніх поколінь» [14, с. 445]. Закономір-

но, що погляди досліджуваних письменників віддзеркалювали ідеї того часу, в якому вони жили й творили, проте вони актуальні й сьогодні, тому аналізувати особливості педагогічного дискурсу без урахування доробку І. Франка та Л. Толстого, вочевидь, означає прирікати її на неповноту викладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Педагогічний аспект діяльності І. Франка та Л. Толстого був неодноразово об'єктом наукових розвідок в українській та російській науковій і публіцистичній літературі. Це, зокрема, публіцистичні опуси друзів, однодумців (С. Баран, Г. Величко, В. Дорошенко, З. Кузеля, Я. Остапчук, М. Чикаленко та ін.), що містять спогади про письменників, і напрацювання сучасних науковців (Т. Космеда, В. Дригота, О. Матвеева, І. Плотнікова, Т. Романова, О. Шаталов та інші). Творчість цих визначних постатей української та російської літератури і культури припадала на один період часу, тому видається цікавим аналіз спектру проблем, що співвідносяться із сучасною теорією педагогічного дискурсу та шляхів їхнього розв'язання у педагогічній публіцистиці митців. Наукові праці, що пропонують такий ракурс дослідження, на сьогодні у мовознавстві відсутні, тому зазначену проблематику обрано темою цієї наукової розвідки, в чому вбачаємо не лише її **актуальність**, але й новизну.

Об'єктом дослідження є педагогічна публіцистика І. Франка та Л. Толстого, **предметом** – особливості педагогічного дискурсу, що належать перу вадких майстрів слова відповідного історичного періоду.

Мета наукової розвідки полягає в аналізі спектру проблем, співвідносних із сучасною теорією педагогічного дискурсу в публіцистиці І. Франка та Л. Толстого.

Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) окреслити проблематику публіцистичних праць на педагогічну тематику І. Франка та Л. Толстого;
- 2) виокремити аспекти, що співвідносяться з сучасною теорією педагогічного дискурсу, в публіцистичних творах названих митців;
- 3) проаналізувати бачення письменниками проблем, співвідносних із теорією педагогічного дискурсу.

Матеріалом дослідження слугували публіцистичні твори І. Франка «Ученицька бібліотека в Дрогобичі», «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва», «Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах», «3 статті “Три рукописні руські підручники з літ 1806, 1815, 1827”», «Одвертий лист до галицької української молодіжі», «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року», «Українці» та Л. Толстого «О языке народных книжек», «Кому у кого учиться писать: крестьянским ребятам у нас или нам у крестьянских ребят», «Общие замечания для учителя».

І. Франко та Л. Толстой – визначні постаті української та російської літератури і культури, педагоги, яких цікавили не лише питання навчання та виховання, що визначаються як першочергові в педагогічній діяльності, але й те, яким має бути вчитель передусім як мовно-риторична особистість і мова підручника як засобу навчання, що не є випадковим. Будучи особистостями, які досконало володіли словом, вони розуміли його силу та вагомість у навчально-виховному процесі та роль у формуванні світогляду майбутніх поколінь. До речі, І. Франка вважають людиною, яка зробила вагомий внесок у розвиток проблем міжкультурної комунікації, зокрема, проблеми

комунікації між поколіннями [1, с. 242]. Про Л. Толстого не можна не згадати як про письменника, педагогічна публіцистика якого здійснила немалий вплив на зіткнення принципів і визначення концептуальних основ морально-естетичного виховання підрастаючого покоління [2, с. 420].

Одним із аспектів педагогічної публіцистики розглядуваних постатей, що перегукується з сучасною проблемою дослідження педагогічного дискурсу, є риторика вчителя. «Ставлячись з глибокою повагою до праці педагога і враховуючи її складність, Франко порівнював педагогічну майстерність учителя з мистецтвом майстра художнього слова» [3, с. 109]. У монографії «Комунікативна компетенція Івана Франка» Т. Космеда виокремила найважливіші постулати красномовства великого українського письменника, що, вочевидь, він проектував і на педагогічну діяльність. Маючи багатий досвід педагогічної роботи, І. Франко вказував на: 1) «простоту і народність, а не штучність і фальшування»; 2) глибоку обізнаність про предмет мовлення; 3) здатність на експромт; 4) цінність промови – не лише в красі форми, а передусім у глибині змісту; 5) ритор володіє словесною технікою, спрямованою на кожного окремого слухача; 6) мовлення оратора, як і його мовлення, мають бути образними; талановитому ораторові властивий свій індивідуальний, своєрідний, неповторний стиль; 7) кожна промова залежить від інтенцій (мети мовлення, ситуації, специфіки слухача тощо); 8) оратор повинен розуміти роль емоцій, почуттів, відчуттів і сприйняття, творчої фантазії, натхнення в процесі своєї риторичної діяльності; 9) словесна техніка оратора має містити такі найважливіші прийоми як типізація, символізація, контрасти, іронічне порівняння; 10) кожна промова повинна бути добре обдуманого, пропущеною крізь свідомість оратора; 11) справжній оратор має своє «духовне обличчя»; 12) оратор – це не стандартна особистість, а індивідуальність, що характеризується певним «складом душі», який залежить від комплексу психологічних властивостей, «комбінації творчих і рефлексивних здібностей», специфіки світогляду; 13) проблеми психології творчості – це і проблеми красномовства; 14) розвиток здібностей ратора – уперта й наполеглива праця, що згодом дасть змогу творити експромти» [1, с. 307–398]. Водночас митець щиро був обурений цензурою, що обмежувала не лише вчителів середніх шкіл, але й професорів університетів, які «не мали ніякої свободи в своїх викладах, мусили викладати після приписаних, звичайно наскрізь мертвих та сухих підручників» [12, с. 219].

У праці «Кому у кого учиться писать: крестьянским ребятам у нас или нам у крестьянских ребят?» Л. Толстой окреслив педагогічну риторику вчителя-словесника з огляду на мотивацію учня до навчальної діяльності [див.: 4, с. 271–289]. Доповнює його роздуми щодо проблем мовлення педагога праця «Общие замечания для учителя», де Л. Толстой акцентує увагу на правилах, що їх повинен дотримуватися вчитель: 1) з одного боку, не варто говорити учневі того, що він не зможе знати та зрозуміти, з іншого, – не говорити про те, що він знає не гірше, а іноді краще від учителя; 2) уникати всіляких визначень, підрозділів і загальних правил (ними перенасичені підручники); 3) змушувати учнів більше читати і писати «з голови» [5, с. 289]. Спираючись на власний педагогічний досвід, Л. Толстой у доступній для читача формі розповідає насправді важливі речі, що мають і сьогодні практичне значення у навчально-виховному процесі.

Інший аспект педагогічної публіцистики І. Франка та Л. Толстого становить мова книг. У праці «О языке народных книжек» Л. Толстой вербалізував свої вимоги щодо

цього питання: 1) мова книг повинна бути зрозумілою, народною, і спеціально не насиченою словами місцевої говірки; 2) зміст повинен бути доступний, неабстрактний; 3) не треба надто старатися бути повчальним, а дидактика повинна приховуватися під цікавістю форми [6, с. 130]. Письменник детально охарактеризував сполученням слів, зазначаючи, що варто уникати довгих, закручених речень, зі вставними конструкціями та іншими елементами, що їх ускладнюють, оскільки вони не підкреслюють, на думку письменника, краси мови, а, навпаки, майже завжди приховують неясність думки. Головна ідея Л. Толстого щодо змісту полягає в тому, що не повинно бути базікання замість діла та за набором слів не варто приховувати пустоту змісту [6, с. 130–132]. Роздуми великого митця, який стверджував, що художній текст допомагає читачеві засвоїти багаторічний, столітній досвід, дає змогу злитися «особистості з іншими», сприяє формуванню соціальних установок і моральних принципів, що слугують наріжним каменем опрацювань у галузі педагогіки дитячого читання. Досить актуальні в сучасній соціокультурній ситуації, вони адресовані не лише керівникам дитячого читання, а передусім авторам, які працюють у російській дитячій літературі, бо, пояснюючи суть і значення мистецтва, художньої творчості, Л. Толстой незмінно торкався проблеми моральної відповідальності художника перед суспільством, письменника перед читачем, відповідальності, про яку цілком забули багато письменників початку третього тисячоліття [2, с. 421]. Не міг не торкнутися цього аспекту й І. Франко, який був великим поціновувачем книги, вважаючи її засобом виховання. Особливо високі вимоги він ставив до науково-педагогічної літератури, педагогічних журналів, що містили переклади праць іноземних авторів і не були придатними для української школи. Як педагог, І. Франко надавав велике значення дискусіям на основі прочитаного: «Він кожному вказував радо, що мав читати...», заводив звичайну розмову про прочитане, але й тоді свої думки висловлював обережно, не старався розмовою прихилити на свій бік», – констатує дослідниця комунікативної компетенції І. Франка Т. Космеда, зазначаючи, що в спілкуванні, зокрема, й педагогічному, він відзначався доброзичливістю, толерантністю, чесністю, бажанням допомогти та зрозуміти людину, підняти її дух [1, с. 233]. Він нещадно критикував учителів, які роблять спробу розбирати твори «естетично», тобто зосереджуючись на чистій класифікації уривку (епічна, лірична, драматична, описова поезія тощо) та вказуючи на образні засоби, вжиті в ньому [10, с. 95–96].

Як майстер слова І. Франко різко критикував педагогічну літературу за низькопробність, некомпетентність авторів. Письменник звинувачував тогочасну владу в тому, що вона подає учневі «наймертвіші письма наймертвіших авторів» [8, с. 35], намагаючись ускладнити їм розуміння «граматичними, метричними та естетично-формальними дурницями» [8, с. 36]. Другий аспект, що хвилює письменника – це «високий, гордий, надто вчительський, а часом аж пророцький тон», яким автори більше шкодять, ніж допомагають, більше дратують і знеохочують, ніж навчають [9, с. 61]. І, нарешті, третій, – це мова книг, що часто є «старомодною та пліснявою» [12, с. 220]. З боєм констатував І. Франко, що шкільні підручники здебільшого «неоригінальні, основані на старих педагогічних принципах, а деякі надто далекі від рівня сучасної науки» [11, с. 225].

Підсумовуючи свій аналіз педагогічного дискурсу, І. Франко формулював основні принципи, яких повинні дотримуватися автори педагогічних текстів, якщо

їхньою метою є просвітити народ, а саме: 1) видання літератури повинно вестися систематично, за планом, згідно з вимогами педагогіки; 2) у книгах народів варто говорити всю правду «живою мовою і в припадній формі» [9, с. 62–63].

Як письменник, педагог, а передусім як учений, історик освіти, І. Франко також подав історичну ретроспективу української педагогічної літератури, що створила передумови для формування сучасної теорії педагогічного дискурсу. Цій проблематиці присвячено два важливі публіцистичні твори І. Франка «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року» та «Українці». Об'єктом дослідження письменника є літературний і освітянський процеси в Україні X–XIX ст. Розпочинаючи свій аналіз із найстарішого Київського літопису і закінчуючи своїми сучасниками, він фактично опосередковано описував історію становлення педагогічного дискурсу, характеризуючи також суспільне тло, що значно впливало на цей процес. Зупинимось на найважливіших його етапах.

Свій аналіз І. Франко розпочав із Київського літопису епохи Святослава, констатує, що «тут уже в цей час досягли чималої вправності не лише в писанні, але й у стилістиці, у виробленні мови» [13, т. 41, с. 197], проте письменник ще не розглядав його початком становлення педагогічного дискурсу – цю роль він відвів «Поучінню дітям» Володимира Мономаха. Водночас І. Франко звернув увагу на те, що поширені в той час «лектури» (читання), в основі яких лежали грецькі взірці, всілякі «Меліси» та «Флорилегіуми», перекладені українською мовою, хоча й «зміцнювали дух», все ж були непридатними для широкої освіти на слов'янських землях. Це, вочевидь, загострило питання створення чогось українського, що й знаменувало передумови для формування національного українського педагогічного мовлення. Тому праці пізнішого періоду (XI–XII ст.) хоча й ще були перекладними (наприклад, «Мінея»), вони вже містили «певні вкраплення оригінальних літературних робіт, життя святих, величальних промов, притч, повчань, що власне надає цим книгам деякого національного відтінку» [13, т. 41, с. 168]. Очікуване піднесення національних почуттів серед руської громади, наслідком чого в Україні було виникнення церковних братств, що, крім релігійної діяльності, створювали школи, читальні, друкарні, об'єднували вчителів і письменників, на думку І. Франка, відбулося лише в XVI–XVII ст. Знаменною подією цього періоду був розвиток друкарства, засновниками якого в Південній Русі вважають І. Федорова і Тиводара Мстиславця. Цей процес сприяв «пожвавленню літературної діяльності і розвитку духовного життя серед найширших народних мас» [7, т. 41, с. 174] і, як наслідок, стимулював видання книг педагогічного спрямування, як наприклад, граматики грецької та церковнослов'янської мов, яку видав у Львові грецький емігрант, єпископ Арсеній для учнів ставропігійської школи в 1591 році.

Другу половину XVI ст. характеризують три основні події: Люблінська унія, церковна унія, зріст міщанства з його братствами, школами, друкарнями, і зріст козацтва [7, т. 41, с. 232]. І. Франко акцентував увагу на деяких громадських діячах, що досліджують проблеми української освіти: це брати Зизанії-Густановські – автори перших букварів і початкової граматики, Памво Беринда – автор словника «Лексікон славно-россій», Мелетій Смотрицький – автор першої церковнослов'янської граматики тощо.

XVII–XVIII ст. позначене в Україні створенням навчальних закладів: митрополит Петро Могила реорганізував Київську братську школу в академію, що стала головним осередком шкільної освіти для Східної Європи. Тут з'явилося чимало посібників,

серед них духовна література: учительські євангелія, духовно-поучительські книги, активізувалася діяльність народних шкіл, 1784 року у Львові засновано університет з українською мовою викладання – результат долучення Галичини до складу Австрії, уряд якої дбав про освіту, особливо духовенства. Останнім визначним мужем XVIII ст. І. Франко називав Григорія Сковороду, який працював викладачем, опрацював навчальні програми.

Знаменною подією для розвитку нового педагогічного дискурсу було становлення народної мови, основоположником якої вважався, як відомо, Іван Котляревський. Цей факт сприяв духовному пробудженню не лише в столиці, але й в інших великих українських містах. Як справжній центр науки був Микола Карабін заснував у Харкові університет, де працював серед інших видатних діячів того часу Петро Гулак-Артемівський. З цим містом, на думку І. Франка, пов'язані початки українського слов'янофільства, що асоціюється з іменами Ізмаїла Срезневського, Миколи Костомарова та ін.

Поза увагою І. Франка не міг залишитися і «Кобзар» Т. Шевченка, педагогічна та літературна діяльність В. Антонича, що «своїм учительським впливом причинився дуже багато до уgruntування того інтелігентного руху, що з українофільського зробився справді українським» [7, т. 41, с. 305], М. Шейковського, який, будучи вчителем, видав дві книги – «Домашня наука, початки» і «Вищі початки», Олександра Кониського, який був автором праці «Арифметика, або щотниця», Маркіяна Шашкевича, укладача «Читанки для малих дітей», Михайла Драгоманова та Михайла Полянського, Омеляна Огоновського, Олександра Барвінського, Олександра Борковського та інших, котрі розпрацьовували український педагогічний дискурс, оскільки вони є авторами шкільних підручників, на основі яких і формувався український педагогічний дискурс.

Отже, І. Франко та Л. Толстой зробили відповідний внесок у розвиток педагогічної думки загалом і розроблення самого педагогічного дискурсу в системі дискурсів української та російської мов, а їхні трактування проблем педагогічної риторики, що відображають тенденції того часу, залишилися актуальними і сьогодні. Маючи досвід педагогічної роботи, обидва письменники у своїй педагогічній публіцистиці акцентували увагу на «живому» мовленні вчителя, мові дитячих книг і підручників, ставлячи в пряму залежність поняття рівня комунікативної компетенції вчителя, мови книг та розвиток творчого потенціалу учня, його комунікативної компетенції. Окремий аспект педагогічної публіцистики І. Франка становить ретроспективний аналіз педагогічної літератури, що має велике значення для розвитку сучасної теорії педагогічного дискурсу, історії його становлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Космеда Т. А.* Комунікативна компетенція Івана Франка : міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри / Тетяна Анатоліївна Космеда. – Львів : ПАІС, 2006.
2. *Матвеева Е. О.* Наследие Л. Н. Толстого в контексте современных проблем педагогики детского чтения / Е. О. Матвеева // Лев Толстой и мировая культура : [материалы третьего международного конгресса]. – М. : Институт языков и культур им. Льва Толстого, 2010. – С. 420–424.

3. *Смаль В. З.* Педагогічні ідеї Івана Франка / Василь Захарович Смаль. – К. : Радянська школа, 1966.
4. *Толстой Л. Н.* Кому у кого учиться писать : крестьянским ребятам у нас или нам у крестьянских ребят? / Л. Н. Толстой // Педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1989. – С. 271–289.
5. *Толстой Л. Н.* Общие замечания для учителя / Л. Н. Толстой // Педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1989. – С. 289–292.
6. *Толстой Л. Н.* О языке народных книжек / Л. Н. Толстой // Педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1989. – С. 130–134.
7. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Франко І. Збір. творів : у 50 т. – К., 1976–1986. – Т. 41. – С. 194–470.
8. *Франко І.* Ученицька бібліотека в Дрогобичі / І. Франко // Іван Франко : педагогічні статті і висловлювання / [упорядк. О. Г. Дзверін]. – К. : Радянська школа, 1960. – С. 32–36.
9. *Франко І.* Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва / І. Франко // Іван Франко : педагогічні статті і висловлювання / [упорядк. О. Г. Дзверін]. – К. : Радянська школа, 1960. – С. 60–70.
10. *Франко І.* Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах / І. Франко // Іван Франко : педагогічні статті і висловлювання / [упорядк. О. Г. Дзверін]. – К. : Радянська школа, 1960. – С. 93–100.
11. *Франко І.* Одвертий лист до галицької української молодіжі / І. Франко // Іван Франко : педагогічні статті і висловлювання / [упорядк. О. Г. Дзверін]. – К. : Радянська школа, 1960. – С. 224–225.
12. *Франко І.* З статті «Три рукописні руські підручники з літ 1806, 1815, 1827 / І. Франко // Іван Франко : педагогічні статті і висловлювання / [упорядк. О. Г. Дзверін]. – К. : Радянська школа, 1960. – С. 219–220.
13. *Франко І.* Українці / І. Франко // Франко І. Збір. творів : у 50 т. – К., 1976–1986. – Т. 41. – С. 162–193.
14. *Шаталов А. А.* Л. Н. Толстой – педагог-новатор / А. А. Шаталов // Лев Толстой и мировая культура : [материалы третьего международного конгресса]. – М. : Институт языков и культур им. Льва Толстого, 2010. – С. 439–446.

Стаття надійшла до редколегії 4.03.2011

Принята до друку 29.03.2011

**PUBLICISM OF IVAN FRANKO AND LEV TOLSTOJ
IN THE LIGHT OF MODERN THEORY OF PEDAGOGICAL DISCOURSE**

Halyna PALYTSIA

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
chair of language and intercultural communication
L. Kurbas str., 2, r. 419, 82100 Drohobych, Ukraine
tel.: +380 (3244) 413324*

In the article the publicistic works of Ivan Franko and Lev Tolstoj have been investigated. They are the examples of pedagogical discourse of the Ukrainian and Russian languages of the late XIX-early XX centuries. The aspects, which correlate with the theory of modern pedagogical discourse, namely the language of books, and pedagogue's speech have been distinguished. The historic retrospection of the Ukrainian pedagogical literature, which premised the formation of the modern theory of pedagogical discourse has been traced.

Key words: pedagogical discourse, language of books, pedagogue's speech, Ukrainian pedagogical literature.

**ПУБЛІЦИСТИКА ІВАНА ФРАНКА І ЛЬВА ТОЛСТОГО
В СВЕТЕ СОВРЕМЕННОЙ ТЕОРИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА**

Галина ПАЛЫЦЯ

*Дрогобычский государственный педагогический
университет имени Ивана Франко,
кафедра языковой и межкультурной коммуникации,
ул. Л. Курбаса, 2, ауд. 419, 82100 Дрогобыч, Украина
тел.: +380 (3244) 413324*

В статье исследуются публицистические произведения И. Франко и Л. Толстого, которые служат примером педагогического дискурса украинского и русского языков конца XIX – начала XX ст. Выделены аспекты, соотносящиеся с теорией современного педагогического дискурса, а именно: язык книг и речь педагога, а также прослежена историческая ретроспектива украинской педагогической литературы, создавшая предпосылки для формирования современной теории педагогического дискурса.

Ключевые слова: педагогический дискурс, язык книг, речь педагога, украинская педагогическая литература.